

در آستانه تحقیق و نشر

زَهْرُ الْكَمَامِ فی قصّة یوسف علیه السلام

دکتر غلامرضا جمشیدنژاد اول

۱. مؤلف کتاب:

به طوری که از خود این کتاب و نیز منابع کتاب شناسی اسلامی استفاده می شود، مؤلف کتاب زهر الکمام فی قصّة یوسف علیه السلام خطیب و متکلمی برجسته از اهالی مُرسیه (Murcia)، شهری در جنوب اسپانیا، به نام سراج الدین ابوحفص، یا ابوعلی عمر بن ابراهیم بن عمر مُرسی اُوسی انصاری مُقری مُذکر است که چون نسبش به قبیله اوس - یکی از دو قبیله معروف عرب جنوبی در یثرب / مَدینة النَّبی (ص)، یعنی: اوس و خزرج - می رسیده که «انصار» - یاران حضرت رسول (ص) - نامیده می شدند و از این رو، وی «اوسی و انصاری» نامیده شده است. همچنین در منابع از وی با عنوانهای مُقری (: استاد قرائت) و مُذکر (: واعظ) یاد شده و او را مالکی، یعنی از اتباع مکتب فقهی امام مالک (۹۳-۱۷۹ ق - ۷۱۲/۷۹۵ م) دانسته اند (حاجی خلیفه، ۹۶۱/۲؛ بغدادی، ۷۹۶/۱؛ سید، ۲ (۴)/۲۲۲؛ زرکلی، ۳۹/۵).

مزید بر اینها، از روی خود کتاب زهر الکمام چنین پیدا است که مُرسی انصاری، مؤلفی فاضل، مفسری عارف، ادیبی متصوف و لغوی و شعر شناس، متکلم، استاد قرائت قرآن مجید، خطیبی متبحر در تاریخ اسلام بوده و به علاوه در نقد ادبی و حدیث شناسی و به خصوص در نقد روایات اسرائیلی و گزارشهای توراتی و تصحیح و تفسیر آنها مهارت بالایی داشته است و جالب تر از همه این خصوصیتها، در داستان پردازی نیز استاد می باشد، نک: (نسخه خطی نمازی، صص ۲۱-۱).

همچنین از خود کتاب بر می آید که مُرسی انصاری کتابهای متعددی تألیف کرده و در زهر الکمام (ص ۱۹۲) از یک کتاب دیگر خود به نام فائده المتعلم و غایة المتکلم نام برده است و از آن مطلب نقل کرده. طبق گزارش منابع، مُرسی انصاری در سال ۷۵۱ ق/۱۳۵۰ م در گذشته است (همانجاها).

۲. نسخه های خطی زهر الکمام

اگر چه از کتاب فائده المتعلم و غایة المتکلم و سرنوشت آن هیچ گونه اطلاعی در دست نداریم، اما از کتاب زهر الکمام خوشبختانه، دست کم، دو نسخه در حال حاضر پیدا شده است که از یکی در دارالکتب المصریة به شماره (۱۶۹۵ - تاریخ تیمور) نگهداری می شود و طبق گزارش زرکلی (۳۵/۵) و سید (۲ (۴)/۲۲۲) بر گه، یعنی: ۲۷۴ صفحه دارد و در «هفده مجلس» تنظیم شده، یعنی کامل است و دیگری نسخه موجود در کتابخانه مدرسه نمازی خوی در ایران است به شماره (۷۰۳) و به ابعاد ۲۶ × ۱۷ در ۳۸۸ صفحه که نیز کامل است، یعنی مشتمل بر تمامی «هفده مجلس» کتاب می باشد.

این نسخه که به خط نسخ نوشته شده از امتیاز ویژه ای برخوردار است و آن قدمت تاریخ کتابت آن است که به تاریخ ۱۱ شعبان ۷۴۵ ق/۱۳۴۴ م اتمام یافته و درست شش سال پیش از فوت مؤلف به دست نسخه نویسی از معاصرانش، به نام احمد بن عمر بن محمد بن یحیی الذهبی، استنساخ یا کتابت شده است. از این نسخه در تاریخ ۵ رجب المرجب ۱۴۱۸ ق/۱۹۹۷ م فیلم شماره (۸۲۱) در مرکز احیای میراث اسلامی تهیه شده که تصویری از آن را «دفتر نشر میراث مکتوب» در اختیار دارد. البته در خود نسخه اماره هایی وجود دارند که قدمت کتابت آن را در خور تردید می سازند.

آغاز نسخه: «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. قال الشيخ الإمام الأوحى المذکر أبوعلی عمر بن الشيخ الأجل أبو إسحاق إبراهيم الأنصاری الأوسی - رحمه الله تعالى - : الحمد لله كثيراً و صلی الله علی سیدنا محمد الذی أرسله للناس كافة بشيراً و نذيراً و علی آله و أصحابه الذین أذهب عنهم الرجز و طهرهم تطهيراً. اعلما - رحمکم الله - أن قصص الأنبياء - عليهم السلام - عبرة لمن سمعها و تذكرة نافعة لمن جمعها»

پایان نسخه: «... فجنابه رحب لكل مؤمل وهو الإله الواحد القهار و صلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم تسليماً كبيراً. نجز الكتاب بحمد الله وعونه وحسن تأييده وكان الفراغ منه على يد العبد الفقير المعترف بالتقصير الراجي عفوه ربّه، أحمد بن عمر بن محمد بن يحيى الذهبي العثي - غفر الله له ولوالديه و لجميع المسلمين - وذلك في يوم الجمعة خامس عشر شعبان سنة خمس وأربعين وسبعمائه.»

قصص قرآن پیوند دارد و پرداختن بدین موضوع به صورتی که وی کتاب خود را تنظیم کرده است، علاوه بر تبخّر در علم کلام، تفسیر، حدیث، فنون بلاغت و شعر و ... مستلزم زبردستی در قصّه پردازی و چیرگی در داستان نویسی دینی است و بی‌گفتگو می‌توان گفت که مرسّی الحق و

الإنصاف از عهده این هنر بخوبی بر آمده است و در عین حال هنر ادبی دیگری را که در میان ادیبان و عالمان اسلام با عنوان «مجلس نویسی» و «مجلس گویی» معمول بوده نیز به کار گرفته است. مرسّی در آغاز کتاب مقدمه‌ای مختصر در باب اهمیت تاریخ پیامبران (ع) و داستان زندگی ایشان آورده و آن را «یاد مایه خردمندان» شمرده است و آن گاه با استفاده از آیات قرآن مجید در این زمینه، مخصوصاً اهمیت ویژه قصّه حضرت یوسف (ع) را باز گفته است و سپس علت تنظیم کتاب خود را در ضمن چند مجلس و با این ترکیب و ترتیب بدیع بدین گونه ذکر کرده:

«کتاب را از این رو به صورت چند مجلس تنظیم کرده‌ام که برای مطالعه کننده، به منزلت یک همدم و همنشین باشد و هر مجلس را از آن جهت با یک خطبه و شعرها و حکایتها و مطالب تاریخی مناسب آراسته‌ام، که قصّه، عروس است و قصّه گو آرایشگر وی و تاریخ، گردن بند است و فرهنگ مروارید یکتای آن.»

۴. فهرست هفده مجلس کتاب زهر الکمام

- (۱) المجلس الأول: فی قوله تعالى: «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» (بنی اسرائیل، آیات ۲۳-۲۴)؛
- (۲) المجلس الثاني: فی قوله تبارک و تعالی: لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ» (یونس / ۶۴).
- (۳) المجلس الثالث: فی قول الله تعالی: «فَاطِرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ جَاعِلُ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا اُولٰٓئِیْ اُجْنِحٰةٍ» (فاطر / ۱).
- (۴) المجلس الرابع: فی قوله تبارک و تعالی: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ (بنی اسرائیل / ۷۰).
- (۵) المجلس الخامس: فی قوله تبارک و تعالی: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي ...» (المؤمن / ۶۰).
- (۶) المجلس السادس: فی قول الله عزّ و جلّ: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ

۳. نگاهی اجمالی به محتوای زهر الکمام

موضوع اصلی کتاب تفسیر سوره مبارک یوسف (ع)، یعنی: دوازدهمین سوره قرآن مجید است، اما انصاری اوسی در تألیف آن روشی ویژه به کار برده است. او کتاب خود را در «هفده مجلس» تنظیم کرده و در هر مجلس آیه‌ای از سوره‌های دیگر را انتخاب کرده و به تفسیر موضوعی آیه - که البته بیشترین تناسب را با بخشی از سوره یوسف (ع) و داستان زندگی آن حضرت دارد که مؤلف به ترتیب آیات صد و یازدهگانه سوره و نیز به ترتیب زمانی مطرح کرده - پرداخته است و بنابراین در کنار موضوع اصلی کتاب که تفسیر سوره یوسف (ع) است، در این اثر با نوعی تفسیر موضوعی آیاتی از کلام الله مجید نیز رو به رو هستیم.

اهمیت دیگر اثر انصاری اوسی در این نهفته است که وی در هر قسمت با استفاده از روش «تفسیر قرآن با قرآن» به تفسیر سوره یوسف (ع) و آیه‌های مطرح شده دیگر پرداخته و سپس با تکیه بر همین نقطه اتکای استوار، روایتهای معروف به «اسرائیلیات» و نیز گزارشهای توراتی در این زمینه را به نقدی متین کشیده است و این کار مؤلف بخصوص، از اثر وی، شاهکاری کم نظیر پدید آورده است، زیرا چنان که می‌دانیم، یکی از زمینه‌های نفوذ «اسرائیلیات» در روایتهای اسلامی، همین قصص انبیا (ع) و بخصوص قصه حضرت یوسف (ع) بوده است و نقد این روایتهای و تشخیص سره از ناسره آنها همواره از وظایف عمده مفسران، حدیث شناسان، متکلمان و دیگر

عالمان بزرگ اسلام بوده و از این دقت و توجه انصاری مرسّی به مقام والای دینی - علمی و به عظمت وی پی می‌بریم و نیز در می‌یابیم که در ابتدای نسخه کتابش برآستی با لقبهای: «الشیخ الإمام الأوحّد المذکر» وصف شده است.

مزید بر اینها، زهر الکمام چون به

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ (التوبة/ ۱۱۱).

۷) المجلس السابع: في قوله تبارك وتعالى: «وَأَذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ» (آل عمران/ ۴۲).

۸) المجلس الثامن: في قوله عز وجل: «إِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» (القمر/ ۱).

۹) المجلس التاسع: في قوله عز وجل: «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعاً أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (يونس/ ۹۹).

۱۰) المجلس العاشر: في قوله عز وجل: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ...» (الأحزاب/ ۳۳).

۱۱) المجلس الحادي عشر: في قوله تعالى: «وَلَنْبَلُونَكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ (البقرة/ ۱۵۸).

۱۲) المجلس الثاني عشر: في قوله تعالى: «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ» (الطلاق/ ۲-۳).

۱۳) المجلس الثالث عشر: في قوله عز وجل: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُباً لِلَّهِ...» (البقرة/ ۱۶۵).

۱۴) المجلس الرابع عشر: في قوله عز وجل: «فَأذْكُرُونِي أَذْكَرْكُمْ وَأَشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونَ» (البقرة/ ۱۵۲).

۱۵) المجلس الخامس عشر: في قوله تعالى: «فَلَمَّا قَضَى مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَاراً» (القصص/ ۲۹).

۱۶) المجلس السادس عشر: في قوله عز وجل: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً» (الزمر/ ۵۳).

۱۷) المجلس السابع عشر: في قوله عز وجل: «وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ» (النحل/ ۱۲۷).

معنی ارائه داده است (نک: صص ۴-۱).

همچنین وی در هر کلمه قرائتهای مختلف را ذکر کرده است، چنانکه در «أف» قرائت ابوعمر و ابن کثیر، ابن یعمر، ابوعمران جونی، جحدری، عکرمه و ابوالغالیه را آورده و سپس اقوال لغویان، از جمله ابن الانباری را نقل کرده و سپس معنای کامل و واضح آیه را به نثر و آن گاه همان را به نظم و با شعرهایی بسیار مناسب آورده است (همانجا).

مُرسی بعد از آن به سراغ حدیثهای مناسب موضوع آیه می رود و در این زمینه برای تقریر موضوع از مسلم، ابوداود، بخاری، ترمذی، نسائی و... از حضرت پیغمبر (ص) حدیثهای بسیاری نقل می کند و سپس باز مضمونهای آنها را نیز به صورت منظوم و با شعرهایی عالی تکرار می کند، تا بهتر در جان خواننده بنشینند (صص ۱۰-۴) و آن گاه وارد شرح زندگی خانوادگی حضرت یعقوب، پدر حضرت یوسف می گردد و با تکیه بر آیات قرآن مجید، آیین زندگی خانوادگی و روابط اخلاقی-اجتماعی خانواده را به خصوص از قول مفسران بزرگ شرح می دهد و از مفسرانی همچون: سُدی و ضحاک و... نقل قول می کند و با عنایت به آیات قرآنی مخصوصاً در این باب به نقد و تصحیح گزارشهای توراتی می پردازد (صص ۱۴-۱۰) و پس از آن در این زمینه ها نیز بهترین و فصیح ترین اشعار اخلاقی و غزلهای عرفانی را می آورد (صص ۱۹-۱۴) و آن گاه نیز به نثر و نظم از ابوسهل صعلوک حکایتی دلپذیر نقل می کند که تمام آن سرشار از معانی عرفانی و مقاصد الهی است و مباحث پیش گفته را به طور بسیار رسایی تثبیت می کند و به خاطر زیباییهایی که دارد در جان خواننده شور و نشاطی معنوی ایجاد می کند و آن گاه در مجلس دوم به هنر آفرینی می پردازد و... (ص ۲۱ به بعد) و به همین ترتیب در مجلس های دیگر که زندگینامه حضرت یوسف (ع) و تفسیر آیات مبارک سوره یوسف (ع) بتدریج مجلس به مجلس پیش می رود تا در مجلس هفدهم خاتمه می یابد و با پایان پذیرفتن آن مجلس کتاب زهر الکمام فی قصه یوسف علیه السلام نیز پایان می پذیرد.

منابع:

۱. بغدادی، اسماعیل پاشا. هدیه العارفین. استانبول: مطبعة وكالة المعارف، ۱۹۴۵-۱۹۵۱ م.
۲. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله. كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون. تهران: افست، ۱۹۴۷ م.
۳. زرکلی، خیرالدین. الاعلام. بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۶۹ م.
۴. سید، فؤاد. المخطوطات المصورة، التاريخ (۲)، القسم الرابع. القاهرة: بی تا.
۵. انصاری اوسی مرسی، ابوعلی المذکر. زهر الکمام فی قصه یوسف علیه السلام. نسخه عکسی دفتر نشر میراث مکتوب از روی نسخه شماره (۷۰۳) کتابخانه مدرسه نمازی خوی.

۵. اجمالی از «المجلس الأول» به عنوان نمونه

انصاری اوسی در ابتدای مجلس یکم خطبه ای پر از زیباییهای لفظی و معنوی، از جمله «براعت استهلال» و «جناس» و «توازن» و... آورده و در آن به صورتی بسیار جالب و چشمگیر به حمد و نعمت الهی پرداخته است و آن گاه با روش تفسیری مخصوص به خود -تفسیر قرآن با قرآن- به توضیح و تفسیر آیه شروع کرده و از جمله برای «قُضی» در «وَقَضَى رَبُّكَ...» از خود آیات شریف قرآنی، ۱۰